

SPASENJE – PRAVAC LINIJA FRONTA!

Roden je u Sarajevu, 5. januara 1926. godine od oca Mordehaja i majke Hane-Anite Papo, rodene Salom. Tu je živio do 1935. kada se porodica preselila u Zagreb. U Zagrebu je do rata završio peti razred gimnazije.

Brat Zadik – Cezo i otac Mordehaj odvedeni su u koncentracioni logor Jasenovac, gde su zverski ubijeni. Majka Anita priključila se partizanima, ali je 1944. godine u borbi sa Nemcima zarobljena, odvedena u zatvor Sanzaba, kraj Trsta, a odatle u Aušvic.

Posle nekoliko pokušaja izbegavanja hapšenja, Jozef Ben-Cion (Đuzepe Papo) uspeva da se prebaci u italijansku okupacionu zonu. Iz Splita je 1943, sa još oko tridesetoro dece, prebačen u gradić Nonantolu, u Italiji, uz pomoć organizacije DELASEM. Posle kapitulacije Italije, sa prijateljem Kurtom Šnajderom, prelazi liniju fronta i pridružuje se saveznicima.

U Palestinu dolazi 6. juna 1944. godine.

Posle rata, radio je do penzionisanja kao inspektor civilne avijacije u izraelskom Ministarstvu saobraćaja. Od tada do danas bavi se radom na kompjuterskim projektima.

Odmah po njemačkoj okupaciji započeo je progon Jevreja. Morali smo da nosimo žute trake. Jevreji su bili odvođeni na prisilni rad, mnogi su bili otpremljeni u logore smrti. Tog aprila ustaše su odvele mog

oca, Mordehaja Papa, i mog starijeg brata, Zadika (Cezi) Papa u Jase-
novac, gdje su oboje stradali.

Naša radnja građevinskog materijala, koja se nalazila u Ozaljskoj
ulici br. 64, i stan koji smo posjedovali u Marovskoj ulici br. 29, oduze-
le su ustaše. Moja majka, Anita Papo (rođena Salom) i ja smo se neko-
liko mjeseci krili kod katoličke familije Vlahović, koja je za uzvrat do-
bila od nas novac i dragocjenosti. Pošto je bilo opasno da nastave da nas
oboje kriju i brinu se o nama, morao sam da ih napustim. Otputovao
sam u jedno malo selo u blizini Varaždina, gdje sam stanovao kod mje-
štana, koji su bili familija naše kućne pomoćnice, a primili su me kao
svog rođaka – uz naplatu za uzvrat. U julu sam bio primoran da ih na-
pustim. Vratio sam se u Zagreb, kod majke. Tamo su me uhvatili i po-
slali u Otočac u Lici, u radni logor kojeg su vodile ustaše. U oktobru, uz
pomoć muslimanskog kapetana Ešrefa Kurjakovića, bivšeg stanara u
našem domu, bio sam oslobođen iz radnog logora i, zajedno sa njim,
kao njegov „sin“, putovao natrag u Zagreb, kod majke. Neko vrijeme
poslije toga poslala nam je familija iz Dalmacije lažne propusnice da
bismo otputovali u Solin, u blizini Splita. U januaru 1942. napustili smo
Zagreb i, poslije mukotrpnog putovanja, stigli u Makarsku.

Oko dva mjeseca sakrivali smo se po raznim mjestima koja su se
nalazila pod italijanskom okupacijom, dok su nas konačno deportirali
na otok Brač, u selo Sumartin, gdje se nalazio sabirni logor za Jevreje,
pod talijanskom komandom. Tamo sam ostao do aprila 1943.

Na tom području vodile su se žestoke bitke između partizana i fa-
šističkog okupatora. Bilo je opasno ostati tamo. Sa još 30 djece preve-
den sam putem DELASEM-a iz Splita u grad Nonantolu, gdje je ta gru-
pa, poznata kao „Djeca Vile Eme“ (I Ragazzi di Villa Emma), našla
sklonište. Neko vrijeme poslije toga moja majka je pristupila partizani-
ma. Godine 1944, za vrijeme borbe sa njemačkim trupama, Nijemci su
je zarobili i stigla je u zatvor Senzeva, u blizini Trsta, a odatle deporto-
vana u Aušvic.

U Vili Ema, u Nonantoli, bilo nas je oko stotinu djece iz Njemač-
ke, Austrije i Jugoslavije. To je bila ogromna zgrada koja je pripadala
Jevrejину po imenu Grassi di Milano, a nalazila se pod upravom DELA-
SEM-a. Bilo je u njoj i nekoliko starijih izbjeglica. Nama je bilo zabra-
njeno da napustimo grad. Starija djeca radila su kod seljaka, na njihovim
poljima i u radionicama, da bi nabavili nešto životnih namirnica koje su
nam bile potrebne. Mještani su bili veoma uviđavni prema nama i po-
magali su nas kako god da su mogli i umjeli, naročito sveštenik don

Arrigo Beccari i liječnik Giuseppe Moreali. Ja sam radio u magacinu za pakovanje paketa odjeće koju je DELASEM slao raznim koncentracijskim logorima u Italiji. Život u komuni bio je podnošljiv, ali smo živjeli u neprestanom strahovanju da nas fašisti ili nacisti mogu deportirati u koncentracijske logore.

U jesen 1943. pao je Musolini i njemačka vojska je ušla u Italiju. Sva djeca Vile Eme napustila su zgradu u noći 8. septembra 1943. Većina njih bili su se sakrili u lokalni manastir, pod nadzorom Don Beccaria. Sutradan smo ja i moj prijatelj Kurt Šnajder odlučili da bježimo prema jugu Italije, da presiječemo front i stignemo do savezničkih snaga.

Fotografija iz jula 1943. načinjena ispred Vile Ema posle jedne sportske manifestacije: JAKOV MAESTRO (levo), ARMANDO MORENO i JOZEF PAPO (leži)

Tokom avgusta i početkom septembra 1943. godine, saveznici su nastavili da snažno bombarduju sjeverne italijanske gradove, a iskricali su se već u Kalabriji i u oblasti Salerno. Tada sam počeo da razmišljam kako bih mogao da prođem kroz liniju fronta i da se oslobodim njemačke pretnje po moj život. Navečer, 8. septembra, naši rukovodioci su nam saopštili da su Njemci započeli invaziju Italije i da smo mi u opasnosti da padnemo u njihove ruke. Oni su zahtjevali da hitno evakuišemo Vilu Ema i poneseimo samo nešto toplih stvari i nužne higijenske potrepštine. Pošto sam radio u našem magacinu, imao sam prednost da izaberem dobru odeću, pogodnu za dugo putovanje. Te noći sam odlučio da krenem prema južnoj Italiji, da stignem do linije fronta i da je pređem.

U zoru je znatan broj nas mladih premješten do jedne senare, kraj žitnog magacina u blizini Nonantole, po prilici pola sata hoda daleko. Tamo sam spavao nekoliko sati na kamenj klupi. Rano ujutro sreću sam svog prijatelja Kurta Šnajdera, pa smo razmijenili mišljenja o našoj situaciji. Zaključak razgovora bio je da moramo što pre da odemo iz

mjesta u kojem smo se skrivali, pre nego što Njemci stignu u Nonantolu. Plan bjekstva bio je sljedeći: prvo moramo da nađemo naše rukovodioce Joška i Marka, da im saopštimo našu odluku i dobijemo nešto novca za putne troškove. Drugo: planirali smo da iz radnje za bicikle iznajmimo dva bicikla i da ih vozimo do željezničke stanice u Modeni. Iz Modene bi poštom vratili bicikle vlasniku i odatle išli vozom do Riminija. Treće: u Riminiju bismo tražili bilo čamac, bilo lađu koja ide duž jadranske obale ka jugu, da bismo stigli što bliže liniji fronta. Oni su se saglasili sa našom odlukom i dali nam blagoslov da bježimo i da se spasavamo. Svaki od nas dobio je po 3000 lira i lažnu ličnu kartu. Lične karte smo dobili od jednog svećenika.

Kasno ujutro nabavili smo bicikle i obećali vlasniku da ćemo ih vratiti sljedećeg jutra. Kad smo stigli na željezničku stanicu u Modeni, saznali smo da je voz otišao prije pola sata i da tog dana više nema vozova u tom pravcu. Nakon dugog oklijevanja odlučili smo da idemo biciklima do Bolonje. Međutim, poslije pola sata vožnje, ugledali smo voz koji se kretao u istom pravcu kao i mi, pun njemačkih vojnih vozila i naoružanih vojnika. Kad smo stigli do jedne raskrsnice, njemački vojnici su nas skrenuli sa glavnog drumca, tako da smo se našli na sporednom putu ka jugu, prema Apeninskim planinama. Kasno uveče stigli smo u selo Zoka (Zocca) i našli prenoćište. Vlasnik je bio veoma radoznao da sazna ko smo i odakle smo, pošto smo govorili dobro italijanski i znali o aktuelnim događajima. Bio je to prijateljski razgovor. Predstavili smo se kao studenti iz Modene, čiji roditelji žive u području Molice. Zbog invazije VIII armije, izgubili smo svaki kontakt sa njima i zato se vraćamo našim porodicama. Dobro smo večerali i dobili lijepo namještenu sobu za spavanje. Te noći smo odlučili da vozimo prema Firenci, povežemo se sa tamošnjom jevrejskom opštinom i tražimo od njih savjet kako da idemo prema jugu.

Idućeg dana, rano ujutro, nastavili smo putovanje kroz Apeninske planine. Nakon nekoliko sati postalo je suviše teško voziti bicikle uzbrdo. Više sati smo hodali gurajući bicikle dok smo stigli do vrha. Vozeci nizbrdo velikom brzinom, stigli smo nadomak grada Pistoje (Pistoia). Tu smo čuli sporadičnu pucnjavu iz pušaka i mitraljeza. Približavajući se jednoj vojničkoj postaji, sreli smo italijanske vojnike, koji su nam rekli da odmah napustimo to mjesto jer se tu vode borbe između njih i crnokošuljaša (camicie nere). Zaobilazeći Pistoju, našli smo neki sporedni put do Firence. Kasno uveče stigli smo u Firencu, našli jevrejski opštinski centar i sinagogu.

Pošto smo poznavali neke članove opštine koji su nas posjećivali u Vili Emi, čuvar centra je bio siguran da smo mi neki od tih omladinaca „I ragazzi di Villa Emma“ (djeca iz Vile Eme). Odveo nas je u neku kancelariju, dao nam nešto da jedemo i pijemo i tu smo prespavali. Ujutro smo sreli nekog službenika i nekoliko članova opštine. Rekli smo im šta se desilo u Vili Emi. Odlučili su da ostanemo u Firenci, dok situacija ne postane jasnija. Svaki od nas dobio je adrese porodica koje su bile spremne da o nama brinu. Bili smo umorni i prljavi od puta i željeli smo udoban smještaj. Ipak, nisam htio da se rastanemo. Kurt je bio provjeren i iskren prijatelj, mudar i pametan, sa mnogo životnog iskustva. Nemati ga ili izgubiti ga, značilo je za mene promašaj našeg planiranog cilja. Mene su odveli u jednu jevrejsku porodicu čije sam ime zaboravio: činili su je otac sa oko 48 godina, invalid u nogu, advokat po zanimanju, i njegova 23-godišnja ćerka. Dočekan sam srdačno. Sve pogodnosti u stanu bile su mi na raspolaganju, kao da sam njihov rod. Pričao sam im o mom životu od djetinjstva, o porodici u Jugoslaviji. Oni su slušali. Nakon toga smo nadugačko raspravljali o čitavoj situaciji, o tome šta bi bilo pravilno uraditi, kako uraditi, gdje ići. Taj mi je dan bio kao da sam bio u sopstvenoj porodici. Osjećao sam da su mi bili naklonjeni u svakom pogledu. Savjetovali su me da ostanem s njima dok se prilike ne poboljšaju ili bar dok situacija ne postane jasnija. Po njihovom mišljenju, ići prema frontu i prijeći liniju fronta bilo je opasno, bolje je držati se što dalje. Teško mi je bilo da se složim sa njima jer, znajući Nijemce koji su tako uspješno iskorjenjivali Jevreje u okupiranim dijelovima Jugoslavije, i tu gdje sam se našao uradiće isto. Moje najdublje ubjedenje bilo je: bježati od Nijemaca i priključiti se savezničkim snagama.

Sljedećeg jutra, 12. septembra, pozvao me je Kurt telefonom, tražeći da se neodložno sastanemo na željezničkoj stanici i ispitamo ima li vozova prema Rimu i prema jugu. Odlučili smo i da vratimo bicikle vlasniku u Nonantoli. Prvo smo obavili sve potrebne poslove da bicikle pošaljemo vozom. Lično smo ih utovarili u voz i nakon toga savjest nam je bila čista. U stanici su vladali nered i zbunjenost. Na hiljade italijanskih vojnika, povučenih iz južne Francuske, skupili su se u stanici pokušavajući da uđu u vozove i odu svojim kućama. Kad smo to vidjeli, odlučili smo da sutradan krenemo ka jugu. Tražeći informacije o sutrašnjim vozovima, saznali smo da će u 14 časova krenuti specijalni voz za Rim i da se mogu kupiti karte. Kupili smo dvije karte prvog reda sa rezervacijama i ugovorili da se sastanemo u 13 časova, preko

puta stanice. Odmah sam otišao da obavijestim moje domaćine o ovoj odluci i da sredim stvari za odlazak. Kod kuće sam našao samo kćerku. Kad sam joj rekao da odlazimo, ostala je bez riječi. Oboje smo bili tužni. Javila je ocu da dode kući i da razgovara sa mnom. Naveče smo sjedjeli oko stola, svi bez riječi i jeli pastašutu sa parmezanom. Završivši večeru, otac iznenada upita: „Đuzepe, poznaješ li nekog u Rimu?“ Kratko sam odgovorio: ne. Odjednom, on nastavi da govori: „U redu, daću ti dva pisma sa punim adresama, u slučaju da ti treba pomoć“. Jedna adresa je bila za njegovog prijatelja – nadržabina Rima, a druga za njegovog bliskog rodaka koji živi u Rimu.

Idućeg jutra, pričali smo i planirali moj put od Rima do fronta. Na mapi mi je pokazao put i mjesta koja treba da prodem. Dao mi je jednu kovertu sa malom mapom Italije i detaljnim uputstvima na poledini, dva pisma i mnogo novca. Njegova kćerka mi je pripremila ranac sa potrebnom odjevnom robom, hranom i napisanim blagoslovom za srećan put. Naš rastanak je bio tužan i praćen sa samo nekoliko poljubaca. Bio sam srećan kad sam na stanici sreo Kurta. Išli smo da nademo voz koji je bio postavljen na prvom peronu. To je bila kompozicija od 32 vagona i dvije lokomotive, jedna naprijed a druga pozadi. Voz je već bio popunjen italijanskim vojnicima. Išli smo duž perona da nademo prvi razred. Kad smo se popeli na stepenice vagona, smjesta smo zastavljeni. Vagon je bio pun italijanskih oficira i nekoliko civila. Oni su već satima stajali. Iz nepoznatih razloga, odlazak voza pomjeren je za jedan sat. Još uvijek je veliki broj vojnika i drugih putnika pokušavao da uđe, ali su našli mjesto samo između vagona, na stepenicama. Mnogi su se popeli i na krov. Odjednom, voz se zatresao. Čulo se škripanje kada je krenuo. Nakon nekog vremena je usporio i ustalio brzinu. Stajao je dugo u velikim stanicama. Konačno, stigao je u ponoć u Rim.

Na peronima stanica, ležale su hiljade zaspalih italijanskih vojnika. Putnici su sporo izlazili preskačući preko tjelesa i tražili mjesta da prilegnu. Kurt i ja smo vidjeli grupu vojnika koji su išli prema izlazu iz stanice, pa smo pošli za njima. Nakon nekog vremena i mi smo se našli van stanice i hodali za njima ulicama Rima. Uskoro je svaki od njih ušao sa ključem u neku kuću. Mi smo se ubrzo našli sami u jednoj ulici koja je imala mnogo natpisa „albergo“. Svi su ulazi bili zatvoreni, pa smo zvonili i kucali na vrata, ali niko nije htio da otvori. Povremeno smo čuli glasove koji viču, udaljeni od glavnih vrata, i pitaju: ko smo. Kad smo rekli da smo putnici i da želimo da prenoćimo, nije bilo odgovora. Bez nade nastavili smo da tražimo smještaj u drugim ulicama.

Bila je tiha i mirna, ali beživotna noć. Iznenada smo čuli buku vozila. Vozilo se zaustavilo blizu nas. Dva vojnika su skočila prema nama i viknula: „Stoj! Znete li da je vojske uvela policijski čas?“ Odgovorili smo da smo putnici iz Firenze, da nastojimo da nađemo smještaj i da ne znamo da je u Rimu uveden policijski čas. Zahtijevali su da uđemo u njihova kola. Odveli nas u vojnu baraku, jedno ogromno zdanje puno naoružanih vojnika. Kad smo se popeli na drugi sprat, vidjeli smo da su na svim prozorima postavljeni mitraljezi. Konačno su nas uveli u jednu dvoranu zastrtu slamom po podu, a najviše uz zidove. Sjeli smo u jedan ćošak pokriven slamom i u strahu čekali šta će se desiti. Ona dva vojnika su rekla da se preko dana vode ulične borbe sa Nijemcima. Jedan od vojnika pozvao je dežurnog oficira koji je počeo da nas ispituje. Rekli smo mu punu istinu. Njegove oči izražavale su saosjećanje. Odgovorio nam je: „Više niste civilni zatvorenici, već jevrejske izbjeglice i sutra ću vas, po vašoj želji, predati jevrejskom opštinskom centru.“

Ujutro je do nas došao oficir sa jednim vojnikom i rekao da će nas taj vojnik dopratiti do autobuske stanice. Nakon 15 minuta vožnje, autobus će stići i stati baš kod opštinske zgrade. Vojnik će upozoriti vozača da nam kaže gdje da sidemo. Pitao nas je da li imamo novca da platimo karte. Potvrdili smo da imamo i zahvalili na pomoći i ljubaznosti. Onda smo, nakon po prilici 10 minuta, stigli do autobuske stanice. Poslije kratkog vremena stiglo je vozilo. Mi smo ušli, a vojnik je dao vozaču obavještenje o nama. Pošto sam dao veliku novčanicu, čekao sam da mi vizač vrati kusur i držao novčanik u ruci. Nakon nekoliko stanica, dobio sam kusur koji sam metnuo u džep. Na stanici vozač nam je pokazao kako da stignemo do opštinskog centra.

Kad smo stigli i predstavili se službenicima, zapazio sam da nemam novčanik. Osjećao sam se jadno. Sve je izgubljeno: moja lična karta, porodične slike, mapa Italije i sav novac. Jedan službenik mi je obećao da će se pobrinuti da ga nađe. Pozvao je službu za informacije i pitao da li je nađen novčanik u trolejbusu broj 18. Rečeno nam je da je vozač još u službi i da je najbolje da ga sačekamo na stanici. Odmah smo otišli do stanice i čekali oko četvrt sata dok trolejbus nije stigao. Prepoznao sam vozača i rekao mu šta sam izgubio. Moj novčanik je bio u njegovoj ruci, a on spreman da ga vrati. Svi smo bili srećni, a najviše ja. U opštini smo razgovarali sa nekolicinom članova o tome šta se dešava u Rimu i situaciji na frontu. Pričali smo o djeci iz Vile Eme u Nonantoli.

Cijele večeri tog dana, Kurt i ja smo planirali naše sjutrašnje putovanje u svjetlu situacije na frontu. Već smo znali da je VIII armija uspješno napredovala ka jugu, da je grad Potenza (Potenza) pao u njihove ruke i da su se Nijemci povlačili na tom dijelu fronta. No, na frontu kod Salerno, Nijemci su uspješno zaustavili napredovanje savezničke armije. Odlučili smo da idemo prema južnom frontu. Putovali bismo iz Rima prema istoku do Abruca (Abruzzo) i onda ka jugu, u predio Molise.

Otputovali smo iz Rima 15. septembra, u 11 sati, vozom prema Sulmoni. Putovanje je bilo sa mnogo stajanja, pa smo stigli kasno popodne. Spavali smo u holu željezničke stanice, pune italijanskih vojnika. Rano ujutro probudila nas je buka voza koji je dolazio sa sjevera. Išao je za Benevento. Stajao je svega pola sata. Bio je prepun i mnogi su ljudi silazili da kupe nešto za jelo i piće. U toj zbruci ušli smo u hodnik vagona, tik do nužnika iz kojeg je dopirao užasan smrad. Vojnici su se međusobno svadali oko mjesta, tako da smo ostali gdje smo. Mnogi pridošli vojnici su bezuspješno pokušavali da uđu, a mnogi su se popeli na krov. Voz je napustio stanicu nakon mnogih povika i zvižduka. Išao je sporo i bučno i, poslije četiri sata putovanja, stao u ravnici blizu vrta s jabukama. Većina putnika je izašla i potrčala prema vrtu. Pošto smo bili u hodniku blizu vrata, bili smo prosto izgurani iz vagona i pridružili se gomili. Nakon 20 minuta nije više bilo jabuka u vrtu. Vraćajući se, guran od gomile, nisam vidio Kurta i promašio sam vagon, a nisam mogao ni da uđem. Trčao sam od vrata do vrata, ali je svuda bilo prepuno. Očajan, smjestio sam se između vagona, na mjestu gdje se vagoni sastavljaju. U panici, držao sam se rukama za neke kablove. Moje su se muke završile kad je voz opet zastao na otvorenom. Bilo je oko dva sata popodne, blizu grada Beneventa. Službenici voza su saopštili da je grad bombardovan, da su stanica i šine uništeni i da će za sada voz tu stajati.

U međuvremenu sam našao Kurta i bio srećan što smo opet zajedno, ali sam izgubio ranac sa svim stvarima. Odlučili smo da idemo pješice do Beneventa. Putem smo naišli na voće i jeli, većinom smokve i grožđe. Na jednom brdu sreli smo sveštenika koji je prije dva sata izbjegao iz grada, prije nego što su saveznici bombardovali grad. On nas je uputio kako da prodemo grad sa sjevera prema jugu kako bismo stigli na „autostradu od dva mora“ (autostrada de due mari).

Grad Benevento je bio potpuno razoren, nije bilo živih, samo smo nailazili na leševe. Bilo je opasno prolaziti ulicama, jer su stalno padali veliki djelovi razrušenih građevina. Jednom se čitava kuća srušila pred

nama. Isto tako bilo je opasno hodati sredinom ulice, zbog mnogih jaruga i otvora sa dubokim rupama punim vode, nastalih od snažnih eksplozija. Kad smo izašli iz grada, zapazili smo dva njemačka vojnika kako izlaze iz kola i ulaze u kuću. Zastali smo za trenutak da razmislimo šta da radimo, ali su se oni opet pojavili. Jedan od njih je nosio veliki radio. Ušli su u kola i otišli. Napustio sam grad sa mučnim osjećanjima. Cijelim putem kasnije, vraćala mi se slika mrtvih tjelesa, otečenih, bez nogu i ruku.

Putanja kretanja i spasavanja Jevreja koji su boravili u Nonantoli, krećući se od Modene prema jugu i gradu Salerno

Preko polja smo se brzo kretali ka jugu, ne znajući gdje ćemo prenoćiti. Na istoku se već smrkavalo. Tražili smo neko sklonište, ali u tom ravničarskom predjelu nigdje sela na vidiku. U sred polja, zapazismo jednu mali drvenu nadstrešnicu. Otišli smo tamo da izvidimo da li bismo mogli da prenoćimo. Bilo je to grubo napravljeno pastirsko sklonište,

svega dva puta dva metra, sa slamom prostrtom po zemlji i sa tri grane po vrhu, kao krov. Već je nestalo dnevnog svijetla i našli smo se u mraku. Skinuli smo cipele i legli. Bili smo gladni i iscrpljeni. Slušali smo zvuke prirode. Noć je bila tiha, sa plavim nebom i mnogo zvijezda.

Nakon nekog vremena, Kurt prekide tišinu i reče da treba da promijenimo prvobitni plan. Po njegovom mišljenju južni front je od nas udaljen više od 100 kilometara i van je naših moći da idemo tako daleko. Ali front kod Salerno je udaljen manje od 20 kilometara, sa boljim mogućnostima da do njega stignemo. Moje mišljenje je bilo da je njemački protivnapad sprečio saveznički upad u Salerno i da je blokiran cijeli predeo. Probiti se tamo kroz liniju fronta bilo bi suviše opasno. Dugo smo o tome razgovarali i nismo se složili. Pali smo u dubok san, bez dogovora kako da nastavimo sjutrašnje putovanje. Nakon tri sata, probudio sam se i počeo da češem po cijelom tijelu. Osjećao sam kako mi buve skaču po vratu. Izišao sam napolje da se pomokrim i seo na zemlju mrtav umoran, sa teškim mislima o tome šta će biti sutra.

Počelo je da sviće kada smo bili na putu prema „autostradi od dva mora“. Usput smo nabrali smokve i sjeli pod jedno drvo da ih pojedemo. Nije dolazilo u obzir da se rastanemo, ali smo nekako bili u sukobu. Konačno smo stigli do autoputa i vidjeli konvoje njemačkih naoružanih vozila i vojnika koji se kreću prema zapadu. To znači – prema frontu kod Salerno. Obojica smo bili uplašeni i bez riječi. Na raskršnici, Kurt reče da on ide prema Salerno. Nastavio je u tom pravcu. Ja sam stajao mirno, zbunjen, gledajući kako odlazi i ne znajući šta da radim. Pogledao sam oko sebe kuda da idem, pa se ipak uputio za njim koji je već daleko odmakao. Mnogo sam ga volio i bio tužan da ga izgubim. Odjednom mi je postalo jasno da biti zajedno znači i veću šansu da se spasimo. Tako sam pošao za njim. Obojica smo bili zadovoljni.

Išli smo duž autoputa. Često su pored nas prolazili njemački konvoji. Odlučili smo da napustimo autoput i da drugim putem podemo prema gradu Avelinu (Avellino). Cio predeo bio je pun njemačkih položaja, sa tenkovima i teškim naoružanjem. Opet smo krenuli na drugi put, koji nas je doveo do sela Baronisi (Baronissi). Tu sam odbacio sve preostale lične stvari. Kad smo se približili selu, vidjeli smo znak upozorenja: „Ovdje je predeo fronta, bespravno prelaženje se kažnjava.“ Kad smo prošli selo Baronisi, sreli smo jednog seljanina i pitali koliko je daleko Salerno i kojim putem da stignemo do njega. Rekao nam je da je on krijumčar i da je nekoliko puta išao u Salerno da krijumčari robu kroz liniju fronta. Pokazao nam je put i sela kroz koja treba da prođemo a da ne dođemo u opasnost da sretnemo Nijemce.

Ispred fronta čulo se sporadično pucanje i grmljavina vazdušnih borbi. Prolazeći nekom dolinom između planina, vidjeli smo logor dezertera iz italijanske armije, koji su čekali da se Nijemci povuku. Dobili smo dalja uputstva kako da stignemo do Salerna. Samo su nas dvije planine dijelile od grada. Već je bilo popodne, malo smo se odmorili u podnožju prve planine, jedući malo jabuka i smokava. Odmorni, počeli smo da se uspinjemo. Nakon dva sata penjanja, skoro blizu vrha, začuli smo zveket lanaca. Jedna njemačka patrola sa puškama, mitraljezima i lancima kuršuma oko vrata presrela nas je. „Halt!“, povikali su. Zastali smo. Pažljivo su nas zagledali i onda, zamuckujući na njemačkom i italijanskom, pitali za selo upirući prstom u mapu. Odgovorili smo na italijanskom da je to selo na putu ka našem rodnom selu. Postavili su nas ispred sebe da ih vodimo do njihovog odredišta. Kad smo prešli planinski greben i počeli da silazimo, zapazili smo jednu visoravan i na njoj kolibu i konja. Neko je brzo došao i odveo konja iza kolibe. Narednik patrola izdao je naredjenje vojnicima da se postroje za napad i nešto rekao vojniku koji je bio pored njega. Kurt je razumio šta je narednik rekao. Kad su krenuli prema kolibi, Kurt mi je odjednom dao znak rukom da dođem i počeo da bježi u stranu, u grmlje. Moja trenutna reakcija je bila da ga slijedim. Tako smo bježali kroz bodljikavo trnje, drhteći u strahu da će njemačka patrola pucati za nama. Trčeći tako desetak minuta niz padinu, kroz gustu šumu, nestali smo iz njihovog vidokruga i tako izmakli. Bili smo bez daha, raskrvavljeni, poderane odjeće i s bolom češali ruke o bodljikavo grmlje. Kurt mi je rekao da su Nijemci namjerali da nas pobiju čim počne pucnjava sa čovjekom iz kolibe.

Poslije, kad smo došli u podnožje planine, ugledali smo jedno seoce u ravnici. Brzo smo krenuli da nađemo nekoga da nam pomogne. Na ulazu u seoce čuli smo žubor potoka. Bila je to tekuća voda koja je izlazila iz jedne česme, široke oko dva centimetra i koja je virila iz jednog stuba. Pili smo i oprali se od krvi i znoja. Kada smo se obazreli unakolo, vidjeli smo da su seoske kuće bile prazne. Iza nas je dolazio čovjek na magarcu, natovarenom sa dvije velike kante za vodu. Pozdravili smo ga smiješkom i postavljali mu brojna pitanja. On je bio stanovnik seoceta, a svi stanovnici su napustili selo. Za sada su svi u manastiru, i on nam rukom pokaza bijelu fasadu zgrade blizu vrha planine. Došao je da za njih napuni kante sa vodom. On nam je i rekao da se nešto dalje od sela nalaze njemački odbrambeni položaji – kilometar-dva udaljeni od savezničkih vatrenih položaja. Odlučili smo da pređemo liniju fronta. Prošli smo kroz selo i nismo nikog sreli. Tek kad smo se pri-

bližili jednoj izdvojenoj plavoj kući, posljednjoj u selu, jedan njemački vojnik povika: „Halt! Halt!“ Iskočio je s puškom uperenom u nas. Počeli smo da govorimo italijanski. Naredio nam je da uđemo u kuću. Ušli smo u jednu veliku prostoriju punu sanduka sa oružjem. Po vrhu su sjedjeli njemački oficiri i vojnici, igrajući karte i pijujući pivo. Dežurni oficir nas je, mucajući na italijanskom, pitao ko smo. Rekli smo da smo pastiri i da je naše selo nekoliko kilometara zapadnije. Odgovorio je: „Inglese vedere Italianos, sparare“ („Kada Englezi budu vidjeli Italijane, pucaće“). Mi smo insistirali na našoj namjeri i rekli da idemo na sopstveni rizik. Taj mu je zahtjev bio sumnjiv pa oštro reče: „Ne! Heraus! (napolje) Fuori! (napolje). Bojažljivo smo napustili mjesto i vratili se kroz selo. U sred sela, sjeli smo pod jedno veliko drvo da se odmorimo i isplaniramo kako dalje. Seoce je bilo mirno a nebo vedro. Dok sam jeo jabuku, odjednom – stotine i stotine kuršuma iz pušaka, mitraljeza i drugih oružja, mnoštvo granata... letjelo je iznad naših glava, a neke su i pale blizu nas. Pakao na zemlji! Nakon deset minuta, sve je utihnulo. Odlučili smo da se priključimo seljanima u manastiru.

Kad smo napuštali selo, iza jedne kamene ograde naišli smo na njemačkog vojnika sa ručnom granatom u ruci, spremnog da je baci. Pošto smo ga iznenadili, bio je ljut. Povikao je: „Marš!“ Mimoišli smo ga postepeno, sa osjećanjem da će baciti bombu na nas. Konačno smo stigli do česme, napili se i opet umili kako bismo bili spremni da se uspnemo do vrha planine. Na putu do manastira, sreli smo seljaka sa magarcem natovarenim kantama sa vodom. Nastavili smo sa njim. On je znao najkraći put do manastira. Na kraju, stigli smo u manastir.

Prošavši kroz velika vrata na pročelju zgrade, našli smo se u velikoj pećini. Mnoštvo sveta, bez ikakvog reda, ležalo je ili sjedjelo na zemlji. Između njih su trčkarala djeca. Ljutito su tražili pomoć. Lica sa izrazom straha, bola, žalosti i uzbuđenja. Odmah su nas upoznali sa seoskim starešinom i sveštenikom. Bili su veoma zainteresovani za situaciju u zemlji i za posljednje vijesti sa fronta. Rekli smo im šta smo znali, a oni su nam dali nekoliko kuvanih krompira. Nakon toga su nam ponudili jedno neobično mjesto da prenoćimo. Pomoću merdevina, popeli smo se na najviši nivo ovog prostora, koji je bio u uglu pećine. Bila je to kao neka uska „terasa“ uzduž fasade, sa pogledom prema van. Donijeli su nam dvije drvene klupe da na njih legnemo. Pošto je bilo još dnevnog svjetla, uz zalazak sunca gledali smo okolinu. Posmatrali smo dolinu i poznato nam seoce, a u daljini zaliv Salerna. Na moru je bilo na stotine bojnih brodova i čamaca, a na kopnu smo zapazili savezničku

artiljeriju, tenkove i mitraljeske položaje. Po nebu je letjelo mnogo aviona. Sporadično su gađali njemačke položaje. Nijemci su uzvraćali sa položaja iza nas, gađajući teškim oružjem brodove. Ovu bitku na frontu posmatrali smo jedan sat, kao da smo u bioskopu gledali ratni film.

Kad smo ušli, bio je mrak. U pećini su gorjele svijeće, a glavni ulaz bio je dobro zatvoren. Pošto smo bili umorni, otišli smo na mjesto koje nam je određeno za spavanje. Klupa je bila svega 30 centimetara široka, pa sam se plašio da ću u snu pasti sa nje. Ležao sam na ledima, gledao zvijezde na nebu i zaspao kao klada.

Odjednom smo se probudili od eksplozije bombe i kotrljanja kamenja sa vrha planine. Skočili smo sa klupa i prislonili se uza zid. Nekoliko manjih kamenova palo je na našu terasu. Okrznuli su me neki komadići. Bio je jedan sat po ponoći. Rekli su nam da je jedna majka sa djetetom izašla otvarajući ulazna vrata. Avion koji je leteo na istoj visini, vidio je osvijetljeno mjesto i bacio bombu. Odlučili smo da napustimo manastir i da spavamo napolju.

Pošli smo prema vrhu, gdje smo naišli na ogroman drveni krst sa figurom Isusa Hrista, postavljen na cementnom postolju. Legli smo pored krsta i zaspali. U zoru su nas probudile dvije snažne eksplozije. Ugledali smo ogromni požar u dolini gdje su bili njemački položaji. Nakon nekoliko minuta, uslijedila je još jača eksplozija, koja je potpuno razorila jedan most. Njemačke trupe su se povlačile i napustile položaje u selu.

Rano u zoru 19. septembra 1943. vratili smo se istim putem kroz selo i sa strahom približili onoj posljednjoj plavoj kući. Ovoga puta nismo sreli vojnike. Još smo malo išli i naišli na veliki četvrtasti kamen. Uz njega njemački vojnik sa mitraljezom. Sa čuđenjem smo gledali neko vrijeme: već je bio mrtav.

Nastavili smo prema zapadu, ka zalivu Salerno, gdje smo susreli dva engleska vojnika. Rekli smo da smo civilni zatočenici. Priveli su nas oficiru kome smo ispričali našu priču. On nas je istog dana odveo do štaba u Salernu. Tamo nas je ispitivala britanska obavještajna služba. Držali su nas oko dvije nedjelje, dok jedan konvoj brodova nije pošao prema Tripoliju, u Libiji. Dopremili su nas u engleski vojni logor blizu Tripolija – po imenu Tranzitni logor 155. Tamo smo bili dva mjeseca i odatle su nas prebacili u Bari, u Italiji, gdje smo se priključili savezničkoj jedinici AMGOT (saveznička vojna uprava okupiranih teritorija – Allied Military Government of Occupied Territory) kao prevodioci. Početkom juna 1944. godine, emigrirao sam u Palestinu.